Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १३२९

Title विषय लौकिक प्रत्यक्ष कार्य कारणभाव रहस्यम्

Author x

Extent १६ Age [illegible]

Subject न्याय शास्त्रं

।

विषय लौकिक ग्रन्थद्वा कार्यकार
णभाव रहस्यम्

१३२९

१७

१८८

त्याकुशास्यतंत्रास्त

प्रपञ्च

विश्वमतो किंकार्यकारणभावरहस्य

६००

वि॰ १

॥ श्रीमहागणपतये नमः ॥ ननु विषयस्यालौकिकप्रत्यक्षे हेतुत्वे किं मानं । न च विषयस्यालौकिकप्रत्यक्षहेतु-
त्वेऽतीतानागतविषयाणामपि लौकिकप्रत्यक्षापत्तिर्विषयस्य हेतुत्वे वा व्यवहितपूर्वक्षणे विषयाभावादेव न
प्रत्यक्षमिति वाच्यं । व्यवहितविशेष्यत्वेनेश्वरानुमानविषयाणां लौकिकप्रत्यक्षवारणाय विषयेन्द्रियसन्निकर्षहेतु-
ताया आवश्यकत्वेन तद्विरहादेव तेषामप्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । न च घटादिनाशोत्सन्निहितोपरूपोऽविनश्यदव-
स्थविषयेन्द्रियसन्निकर्षात् घटादेर्विनश्यदवस्थविषयेन्द्रियसन्निकर्षाद्वा रूपतानादिनाशानन्तरं तत्ता-
नादेः प्रत्यक्षवारणाय विषयस्य हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं । सन्निकर्षस्य विषयनिष्ठतया हेतुत्वेनैव
च लौकिकविषयतयाऽत्यन्तसमानाधिकरणतया व्यवहितपूर्ववृत्तेर्लौकिकसन्निकर्षविरहादेव तदानी-
न्तनस्यानुत्पत्तेः । प्रामाणिकानां विषयस्यालौकिकप्रत्यक्षे हेतुताप्रवादस्याविनियतव्यवहितपूर्ववर्त्ति-
तामात्रपरत्वेनैवोपपत्तेरिति सर्वदर्पणः । अत्र प्राञ्चः । तत्तद्व्यक्तिविषयकप्रत्यक्षस्य व्यक्त्यन्तरेऽलौकिकविषय राम॰
तासम्बन्धेनोत्पादापत्तिवारणाय तत्तद्व्यक्तिनिष्ठलौकिकविषयतासम्बन्धेन एकत्र जन्यमिति न्यायेन तत्तद् २८

व्याप्तित्वं लौकिकविषयतोभयसंबंधेन वा तत्र व्याप्तिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नोत्पत्तिं प्रति तादात्म्यसंबंधेन तत्तद्व्यक्ती
नां हेतुत्वस्यावश्यकतया लौकिकप्रत्यक्षमात्र एव विषयस्य हेतुत्वसिद्धेः न वा तत्कारणतावच्छेदकं संयोगादिसं
निकर्षस्यैव तत्तद्व्याप्तिनिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेन तत्तद्व्याप्तिवानुपत्वाघवच्छिन्नोत्पत्तिं प्रति तत्तद्व्याप्तिनि
ष्ठाधारतासंबंधेन हेतुत्वमस्तु किं विषयस्यातिरिक्तकारणत्वेनेति वाच्यं सन्निकर्षकार्यकारणभावस्य
गुरुतया एव विधिन्नतया प्रतिगुरुत्वं तत्र व्याप्तिभेदे न गुरुतरानंतकार्यकारणभावकल्पनतामपेक्ष्य सर्वगुरु
तसाधारणविषयस्य तत्तद्व्याप्तित्वेन हेतुताया एवोचितत्वात् अयं विषयस्य तत्तद्व्याप्तित्वेन प्रत्यक्ष
हेतुत्वे च वक्ष्यमाणस्य धर्मयासिद्धिप्रसक्ततयाऽव्यवानुपादिके प्रतिरूपमतत्वादेः कारणत्वविलोपा
पत्तेः तत्र व्याप्तिरूपधाववच्छिन्नोत्पकारणबाधादेव नान्यारे परस्मादेवादेव्यावानुपत्ता कल्पप्रवृत्तेः न वाऽन्य
प्रमयोग्यानुपत्स्यार्थानवारणात् परूपस्य स्पर्शयोग्यवानुपस्यार्शनहेतुत्वे प्रत्यक्षत्वोः स्पार्शमवारणा
पत्तेश्च परमतत्त्वस्य स्पार्शनहेतुत्वे वायव्ययवत्तेषां योग्यत्वे न घावच्छिन्नेषु सामग्रीबाधाभावादिति वा

वि॰ २

धं॰ मानसप्रत्यक्षं प्रत्येवात्मनश्चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रत्येव द्रव्यसमवेतगुणसंभवो तन्न व्याप्तित्वेन कारणतया चाक्षुष
स्पार्शनयोर्वह्नित्वेव सामग्रीबाधस्य तत्रापि संभवादिति वेन्न· तत्र व्याप्तित्वेन विषयस्य कारणत्वे तथा कारणतात
रस्यान्न व्याप्तिर्हि विरहात्· अपि च पक्षस्ते साध्यन्न व्याप्तिर्हि लिङ्गतो यत्र सत्त्वे विषयाग्निरित्युक्तः प्रमाति प्रत
र्ववह्निर्न रवत्वघटकत्वान्नावश्यात प्रत्यक्षन्नानत्· कार्यभेदे नान्यव्याप्तिर्हि लिङ्गं न रूपाभेदादित्याकूः तेनु
क्षात्तत्र व्याप्तिविषयकप्रत्यक्षादिजन्यतावच्छेदकसामान्यतो लौकिकविषयतासंबंधेनापादितेतत्र व्याप्ति
निष्ठलौकिकविषयतासंबंधेन वा· नाद्यः व्यंजकान्तरे सन्निकर्षादिसामान्यकारणसत्त्वे समूहालंबन
रूपतत्तद्व्याप्तिविषयकप्रत्यक्षस्य तत्रेष्टत्वात्· तत्सत्त्वे तदभावादेव तदनुत्पादात्· नांत्यः तत्तद्व्याप्तिनि
ष्ठलौकिकविषयतानां कार्यतावच्छेदकसंबंधताभावात्· अन्यथा इच्छात्वादिसामान्यलक्षणाजन्य
तानानामतीतानागततत्तद्व्याप्तिनिष्ठमुख्यविशेष्यतासंबंधेन लक्षणान्तरेउत्पादवारणायापनेत रा॰म॰
कार्यकारणभावकल्पनाप्रसंगात्· तत्तत्संसर्गकतानानात्वेन संसर्गनिष्ठविषयतासंबंधेनसं २

३२९८

सर्गेतरेऽत्याद्यवारस्ताव्याप्यनेनतत्कार्य्यकारणभाववत्संगात्त्व॥ सांप्रतं विकारत्वाद्दृप्रत्यक्षं प्रति विषय
स्य नेत्रे तु त्वं रूपस्पर्शौ महत्त्वं च हेतुः संयोगादिसन्निकर्षाणां विषयनिष्ठतया तेन तु तारे वा तीतानागतेन
ष्यात्मानं नेत्रिंद्रियाणां वा प्रत्यक्षता संभवात् । किं तु सत्यपि मनःसंयुक्तसमवायेजातवनयोतियत्वं
भावनायर्माधर्मेषु आत्मनिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेन मानसप्रत्यक्षस्यापि चक्षुःसंयुक्तमह
दुद्भूतरूपवत्समवाये घटादिनिष्ठगुरुत्वादिनिष्ठापकरसगंधस्पर्शेषु मरुत्समवेतनिष्ठलौकिकवि
षयतासंबंधेन चाक्षुषस्यासत्त्वापि त्वक्संयुक्तमहदुद्भूतरूपस्पर्शवत्समवाये घटादिनिष्ठगु
रुत्वादिनिष्ठापकरूपरसगंधेषु द्रव्यसमवेतनिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेन त्वाचस्यासत्त्वापि रस
नसंयुक्तमहदुद्भूतस्पर्शवत्समवाये गुरुत्वद्रवत्वादिनिष्ठरसेतरगुणकर्मद्रव्यत्वादिसामान्येषु रस
निष्ठलौकिकविषयतासंबंधेन रासनस्यासत्त्वापि घ्राणसंयुक्तमहत्त्ववत्समवाये पृथक्त्वद्रवत्वा
दिनिष्ठगंधेतरगुणकर्मद्रव्यत्वादिसामान्येषु गंधनिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेन घ्राणजस्यासत्त्वापि

वि॰
३
3

श्रोत्रसमवायेश्रोत्रनिष्ठशब्देतरगुणाद्यवृत्तित्वेश्रुशब्देनिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेनश्रावणताख्यकारणता
पद्रव्यसमवेतजातिविषयकप्रत्यक्षत्वेनद्रव्यसमवेतजातित्वेनकर्मविषयकप्रत्यक्षत्वेनकर्मत्वेन
प्रवृत्तित्वेननिवृत्तिमानसत्वेननिवृत्तित्वेनवेगप्रत्यक्षत्वेनवेगत्वेनरूपचाक्षुषत्वेनरूपत्वेनरस
रासनत्वेनोद्भूतरसत्वेनगंधघ्राणजत्वेनोद्भूतगंधत्वेनस्पर्शस्पार्शनत्वेनोद्भूतस्पर्शत्वेनसं
ख्याप्रत्यक्षत्वेनसंख्यात्वेनेत्यादिचतुर्विंशतिरूपेताद्व्यसमवेतप्रत्यक्षतिविषयस्यताना
त्वसंबंधेनहेतुत्वंद्रव्यसमवेतजातित्वकर्मत्वादिविशिष्टंवस्तुगत्याद्रव्यसमवेतजातिकर्मादि
निष्ठंवालौकिकविषयत्वंकार्यतावच्छेदकसंबंधःविषयतापारिभाषिकार्यतावच्छेदकसंबंधत
जात्यादिप्रत्यक्षस्यविषयतयाद्रव्यादावपिसत्त्वाद्व्यभिचाराणपत्तेः।अतीतानागतकर्मादेर
लौकिकप्रत्यक्षव्यभिचारापत्तेः।एतादृशविषयताविशेषस्यकार्यतावच्छेदकसंबंधत्वस्वीकारणा राम॰
देवद्रव्यसमवेतजातिविषयकत्वादिकंप्रत्यक्षेविशेषणं॰नतुकार्यतावच्छेदककोटौतत्त्वेवाः प्र २३॰

तारूपत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात्· एवं सर्वत्र· न च त्रसरेणुत्वस्य नित्यसाधारणतया कथं कार्यताव
च्छेदकत्वमिति वाच्यं· नित्यसाधारणस्यापि स्वस्य समवायिकारणकार्यतावच्छेदकतया नित्यवृ
त्तेर्गुरुधर्मेण कार्यत्वसंभव एव नित्यसाधारणधर्मेण कार्यत्वानभ्युपगमात्· अत एव रसनसंयुक्त
समवायादेः रसत्वादिविशिष्टविषयतासंबन्धेन रासनत्वादिकमेव कार्यतावच्छेदकं· ननु तेन सं
बंधेन त्रसरेणुत्वं· न च नित्यसाधारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वे नित्यत्रसरेणुविषयजन्यव्यवहा
रापत्तिः· जन्यतावच्छेदकधर्मस्यैव जन्यताव्यवहारनियामकत्वादिति वाच्यं· यस्य नित्यसाधार
णधर्मो जन्यतावच्छेदकः तत्र जन्यताव्यवहारं प्रति जन्यतावच्छेदकतानियामकसंबंधकालि
केनोपरागत्वोभयसंबन्धेन जन्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव नियामकत्वात्· वास्तुतस्तु जन्यमात्र
प्ररूपत्वमेवात्र कार्यतावच्छेदकं तत्र द्रव्यसमवेतजात्यादिनारूपेण विषयकार्यतावच्छेदकतया
वेद्यमानतारीमात्रावास्तु परत्रिगुणतानन्येकार्यतावच्छेदकतया वा लिङ्गः वानुभवत्वाव्यामयेमानवर

वि॰
४
५

त्तिजातिविशेषः नियताजनकतावच्छेदकत्वेन स्थूलत्वेन सूक्ष्मत्वेन वा गुरुत्वधर्मेण कारणतावच्छेदकेन साधारण
धर्मेण कारणत्वे सेनव कार्यतावच्छेदकेन लत्वेन नीलत्वेन नवा गुरुत्वधर्मेण कार्यत्वेऽनुवृत्तेन साधारणधर्म
ण कर्म्मत्वस्याप्यकल्पनात् युक्तिसाम्यात् एतच्चनूतनत्वजातिसिद्धिप्रकरणे व्यासज्यवृत्तिप्रस्तु
कारणविचारप्रकरणे च स्फुटीभविष्यति। एवं च यावद्विशेषसामग्री बाधादेर्वर्जितनजो नियतादी
नोनमानसप्रत्यक्षादिः नवतयापिच्छेदनिष्ठरसगन्धस्पर्शेषु महत्समवेतनिष्ठलौकिकविषय
तासंबंधेन वाक्षुषस्पर्शनादिनिष्ठरूपरसगंधेषु महद्द्रव्यसमवेतनिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेन
त्वाचस्पर्शनात्तादृशबहिःसन्निकर्षादिरूपसामग्री सत्त्वादिति वाच्यं द्रव्यसमवेतजातिकर्मात्म
कचक्षुःसंयोग्यविषयनिष्ठलौकिकविषयतातिरिक्तद्रव्यसमवेतनिष्ठलौकिकविषयता
संबंधेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्युत्पन्नरूपा द्रव्यसमवेतजातिनिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेनप्र राम॰
त्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यसमवेतजातेः कर्मतिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेनप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति कर्म ४

२२१

णास्वनिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेन नानुमानस्य त्रिप्रतिरूपस्य स्पर्शनिष्ठलौकिकविषयतासं
बंधेन स्पार्शनोत्पत्तिं प्रति स्पर्शस्य संख्यादिनिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेन प्रत्यक्षोत्पत्तिं प्रति संख्या
दहेतुत्वकल्पनया कारणतासमाजविरहादेव तत्कारणतासंभवात्। नवतत्वादिद्रव्यनिष्ठयोग्यजातेः परमाणुत्वा
दिनिष्ठकर्मत्वरूपकारणत्वपरिमाणादेः साक्षात्कारप्रसंगो दुर्वारः। द्रव्यसमवेतजातिप्रत्यक्षत्वेन द्रव्य
समवेतजातित्वेन परिमाणप्रत्यक्षत्वेन परिमाणत्वेनैव कार्यकारणभावादिति वाच्यं। एवं सं
युक्तमहदुद्भूतरूपवत्समवायादिना रूपसन्निकर्षविरहादेव तेषामप्रत्यक्षत्वात्। आत्मनिष्ठ
कत्वेकदेशपरमसमहत्त्वानां मानसप्रत्यक्षत्वस्य वैधत्वात् तेषां विनैव प्रत्यक्षत्वापत्तेः परम
स्यैव संख्यादिप्रत्यक्षस्थले विषयकार्यकारणभाववाङ्ग्याप्यानादेयत्वात्। नवैवमविपर
माणत्वादिघटसंयोगपरमाणुत्वादिघटद्वित्वादिद्वित्यान्वानां प्रत्यक्षत्वं दुर्वारं। परमाणवेवेतत्व
निष्ठसन्निकर्षस्यापि संभवादिति वाच्यं। वक्ष्यमाणरीत्या यत्स्यैव गुणप्रत्यक्षत्वसमा

वि॰
५
5

नैरिपजन्यावदाश्रयलौकिकसाक्षात्कारसाधुरूत्वादेवतेषामप्रसरूत्वात्॰ नवततद्याविनिर्विक
ल्पकेतानेस्यमानेसप्रसरूदुर्वारे॰ तानप्रत्सरूत्वेनतानत्वेनेवकार्यकारणभावोपेतिवांच्यांतान
प्रत्यरूत्वेनसप्रकारकत्वानत्वेनेवकार्यकारणभावात्॰ सविशेषकत्वसंसर्गकत्वमात्रदाविनिग
मकाभावेनकार्यकारणभावव्यवस्थितत्वात्॰ देशिकव्यापकतावच्छेदकस्येवमहेतेकारणताव
च्छेदकतयागुरुत्वेतानोसन्निसमयएवतानेस्वात्ममानसोपन्नावविकारणतापगप्रसंगात्॥
एवंसत्यपिमनःसंयुक्तात्मसमवेतसमवायेजीवनयोनियत्नत्वतद्याप्यात्मवायवृत्यात्मक
नंतवैजात्यभावनात्वतद्याप्यवैजात्यधर्मत्वाधर्मत्वतद्याप्यानेतवैजात्येषुप्रात्मसमवेतसम
वेतनिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेनमानसप्रत्यक्षत्वसत्यपिवक्तुःसंयुक्तेमनःकृततत्पवेत
षदादिसमवेतसमवायेगुरुत्वत्वतद्याप्यानेततवैजात्यक्षितित्वव्यापकत्वतद्याप्यात्वविशि राम॰
कक्षत्रिकानेतवैजात्यरसत्वगंधत्वस्पर्शत्वतद्याप्यानेतवैजात्येषुप्रत्यात्मद्रव्यसमवेतसमवे ५
२३२

तत्समवेतनिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेन वाक्षुषस्य सत्त्वेपि त्वक्तत्पुरुषमनस्त्वरोद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यादिस
मवेतसमवायेन गुरुत्वत्वस्थितिस्थापकत्वत्वघ्राणाप्यानतवेजोस्यरसत्वगंधत्वत्वघ्राणाप्यानतवेनास्य
द्व्यात्पद्व्यसमवेतनिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेन त्वाचस्य सत्त्वेपि रसनसंपुरुषमनस्त्वस्यु इतर
वेपत्वादिसमवेतसमवायोसावत्तिरससमानाधिकरणगुणकर्मद्रव्यनिष्ठजातिषु समवेतावि ष
लौकिकविषयतासंबंधेन रासनस्य सत्त्वेपि घ्राणसपुरुषमनस्त्वं पकेतरद्रव्यवादिसमवेतसमवा
यगंधादिगंधसमानाधिकरणगुणकर्मनिष्ठानेतनातिषु गंधसमवेतनिष्ठलौकिकविषयता
संबंधेन घ्राणजस्य सत्त्वेपि श्रोत्रसमवेतसमवायेन शब्दत्वत्तिशब्दसमानाधिकरणगुणनि
ष्ठजातिषु शब्दसमवेतनिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेन श्रावणस्य च वारणाय केर्मतत्समवेतश
पर्शत्वेन कर्मसमवेतत्वेन शब्दत्तिसमवेतमानसत्वेन शब्दत्तिसमवेतत्वेन निष्ठत्तिसमवेत
मानतत्वेन निष्ठत्तिसमवेतत्वेन वेगसमवेतत्वे पसरत्वेन वेगसमवेतत्वेन रूपसमवेतत्वा

वि॰
ह

6

डुषत्वेन रूपसमवेतत्वेन रससमवेतरासनत्वेन उद्भूतरससमवेतत्वेन गंधसमवेतघ्राणज
त्वेन उद्भूतगंधसमवेतत्वेन स्पर्शसमवेतस्पार्शसमवेतत्वेन उद्भूतरससमवेतत्वेन गंधसम
वेतघ्राणजत्वे न उद्भूतगंधसमवेतत्वेन स्पर्शसमवेतस्पार्शनत्वेन स्पर्शसमवेतत्वेन संख्यास
मवेतप्रत्यक्षत्वेन संख्यासमवेतत्वेन त्वादिव्यापी विशति रूपत्वाद्व्यसमवेतसमवेतप्रत्यक्षरूप
त्वविविषयतातादात्म्यसंबंधेन हेतुत्वं। कर्मसमवेतत्वादिविशिष्टंवत्त्वगत्वाकर्मसमवेतादिनिरूपो
लौकिकविषयत्वे एकत्रद्वयमिति रीत्या कर्मसमवेतत्वलौकिकविषयत्वोभयं वा कार्यतावच्छेदकसंबंधः
प्रयोजनं चोक्तमेवाऽस्त्रंवयावच्छिशोषतामश्रीवाधारवजीवनयोनिघत्वतादिजातीनां नेमानस
प्रत्यक्षादिःशो वंपूर्ववत्॰ एवमिंद्रियसन्निकर्षस्यापि विशिष्टत्वेपि गुरुवर्णादिद्विजिगुरुत्वाभावादानुता
भोवादिरूपायोग्याभावानां प्रत्यक्षस्वारस्याय तंतरभावव्यक्तिप्रत्यक्षत्वेनतत्तद्रभावव्यक्तित्वे रामः
नेतिकेसाभावप्रत्यक्षप्रत्यविविषयताताद्दात्म्यसंबंधेन हेतुत्वे राधं दर्शितादिशावसेयमिसा ह

२२२

ऽरतद्रसत्वाद्व्यसमवेतजातिप्रत्यक्षत्वकर्मप्रत्यक्षत्वाद्यवच्छिन्नप्रतिद्रव्यसमवेतजातित्वकर्मत्वा
दिनाचतुर्विंशतिरूपेणाविषयस्य कारणतानाकस्यतामवेक्ष्य त्वाद्यवान्तरसत्तासनत्वेनरसत्वेनगंधत्वा
दानत्वेनगंधत्वेनथाद्रष्टावेणात्वेनशब्दत्वेनकार्यकारणभावव्यवस्थानोकिंकविषयतासंबंधेनप्रा
नस्योत्पत्तिंप्रतिनिःप्रकारकतानजीवनयोनियत्नभावनाद्युमाधर्माणां नोकिंकविषयतासं
बंधेनजन्यसाक्षात्कारोत्पत्तिंप्रतिगुरुत्वस्थितिस्थापकयोः नोकिंकविषयतासंबंधेननान्यु
त्पत्तिंप्रतिरसगंधस्पर्शानां नोकिंकविषयतासंबंधेनत्वाचोत्पत्तिंप्रतिरूपरसगंधानांचक्षुषो
दकोनानात्मसंबंधेनप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पनायाएवयुक्तत्वात्जन्यसाक्षात्कारत्वेना
तेषुनागुरुत्वस्थितिस्थापकप्रतिबध्यतावच्छेदकतयावश्यकत्वाज्ञानत्वाप्रसज्यव्यक्तितत्त्वविषय
कत्वनातिव्याप्त्यास्तु सर्वत्रिगुणातेद्व्यकार्यतावच्छेदकतयावसिद्धस्वारूपत्वात्त्वाभयमात्रवृत्ति
जातिविरोधः। निर्विकल्पकत्वमित्तिगमनाविरहेणाविधाप्रतिबंधकतयापेचद्दशत्वानवमान

वि॰ ७

सप्रमत्वं च इति निर्विकल्पकत्वाख्याविषयत्वमेव प्रतिबंधकतावच्छेदकरूपेणपतां किंचिद्विशेषप्र
तिबंधकत्वेनेति वाच्यं तथा सति तादृशनिर्विकल्पकात्मकस्य समूहालंबनविशिष्टज्ञस्य रूपस्याप
त्तेरिष्टत्वापत्तेः नो चेल्लौकिकबलवत्त्रिवर्षातिरिक्तस्य निर्विकल्पकत्वाख्याविषयताभिप्रायमकस्या
भावेन लौकिकविशिष्टस्य रूपमात्रस्य वातादित्वापत्तेश्चानवत्तान लौकिकत्वस्य रूपप्रतिसत्र
कारकत्वान्न त्वादिना कारणतात्वस्यमेवोक्तं तो जातिवादितिवाच्यं तथा सति समवायादिलक्ष
णसामान्यसामग्रीमर्यादया निर्विकल्पकस्य तानस्यात्तमत्तमवेयान साम्यकसामान्यका
र्यापत्तेरुक्तरीत्या तत्त्वत्त्वतल्लेख्यानलक्षणरूपप्रकार इति बंधकतावच्छेदकतया भावनाधर्माधर्म
गुणकाधाकुषत्वाभावमयमार्चविजन्यसाक्षात्कारत्वास्यजातिविशेषावच्छिन्न इति बंधक
तावच्छेदकतया रसगंधयोरेवोपगुणत्वावच्छिन्नतिसांयद्योग्यापत्ताजातिः कल्प्यते संस्कारत्ववज्जा
तीनामानाभावेन सांकर्यविरहात् रूपस्पर्शावरूपत्वस्पर्शत्वाभ्यां त्वाचत्वचाक्षुषत्वावच्छिन्न

राम॰ ७ २३५

त्तिरूपयोरेव प्रतिबंधकौ जीवनयोनियत्नोपि जीवनयोनियत्नत्वेन रूपयोरेव प्रतिबंधकः॥ तिः प्रकृ
रकज्ञानेववविनिगमनाविरहाच्च प्रकारकज्ञानत्वेन निर्विशेषकज्ञानत्वेन निःसंसर्गकज्ञानत्वे
न प्रतिबंधकमिति तन्वेव प्रतिबंध्यप्रतिबंधकभावाः विशेषणीयमिदं रूपत्वे जातिविचारवितण्डावद्
यप्रसक्तं वसमवेतप्रत्यक्षं प्रति विषयप्रत्यक्षं प्रत्यक्षत्वसिद्धिः नैवं रसगंधशब्दप्रत्यक्षं प्रत्यपि वि
षयस्पर्शे तु से मानाभावः रसत्वादिविशिष्टलौकिकविषयतासंबंधेन रासनादिसन्निं प्रति तादा
त्म्यसंबंधेन रसादिभिन्नस्य प्रतिबंधकत्वात् अन्यथा गमादेवरसादिभिन्नत्वेन संबंधेन रासनाद्युत्प
त्तेर्वारणासंभवात् इति वाच्यं रसादिभिन्नत्वेन प्रतिबंधकत्वमपेक्ष्य रसत्वादिना कारणत्वस्यैव न
घुत्वात् न च लौकिकविषयतासंबंधेन मानसत्वाद्युत्पत्तिं प्रति जीवनयोनियत्नादीनां तादात्म्यसं
बंधेन प्रतिबंधकत्वे वतरविनिगमनाविरहेण जीवनयोनियत्नभिन्नादीनां तादात्म्यसंबंधेन
कारणतावश्यकत्वाधिष्ठानेनयाथार्थ्यात समवेतादिभिन्नपदार्थप्रत्यक्षरूपवद्विषयस्पर्शे तत्त्वसिद्धिरिति

वि०
८
४

वा॥ अथ जीवनयोनियत्नत्वादीनां कारणत्वेभेदत्वरूपेतामप्रदर्शनावच्छेदकं जीवनयोनियत्नादीनांप्र
तिबंधकत्वे वृ केवलभेदत्वे कारणतावच्छेदकमिति नाप्यवस्थावृत्ति निगमनत्वात् । अथ स्तु अद्व्यसमवेत
जातिश्च सरूपत्वेन अद्व्यसमवेतजातित्वेनेत्यादिलक्षणाद्व्यसमवेतअस्यरूपप्रति विषयस्य न हेतुत्वे लौकि
क रसगंधशब्दस्पर्शरूपरसगंधशब्दानां हेतुत्वेलौकिकविषयतासंबंधेन साधुसंप्लोतादात्म्यसंबं
धेन जीवनयोनियत्नादीनां प्रतिबंधकत्वं वक्तव्यं तेनाद्यवादिस्फूलकेमेवार्धिं ततत्त्वाप्यसर्वत्र वि
षयस्य कारणत्वमावश्यकं तथाहि जीवनयोनियत्नत्वादीनां द्रव्यासमवेतसमवेतानामत्रस
रूपत्वानुरोधेन द्रव्यसमवेतसमवेतत्वस्य रूपत्वेतिविषयस्य हेतुत्वमावश्यकं जीवनयोनियत्नत्वा
दीनामनंतगुणकर्मवृत्तिजातीनां जातित्वेकरूपेण जीवनयोनियत्नसमवेतत्वादीनां वा
तादात्म्यसंबंधेन प्रतिबंधकत्वकल्पने गौरवात् । तत्र विषयस्य कारणत्वे न तावत्कर्मसमवे
तत्त्वस्यरूपत्वेन कर्मसमवेतत्वेनेत्यादियो जंच्यो विदातिरूपेतालौकिकसमवेतनिष्ठलौकिक

राम०
८
२२५

विषयतासंबंधेन मानसोत्पत्तिं प्रति तादात्म्यसंबंधेन जीवनयोनियत्नान्यसमवेतत्वादिरूपेणा जीवन
योनियत्नेऽभावेनाधर्माधर्मान्यसमवेतानां समवेतनिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेन जन्यसाक्षात्कारोत्प
त्तिं प्रति तादात्म्यसंबंधेन गुरुत्वान्यसमवेतत्वादिरूपेणा गुरुत्वस्थितिस्थापकान्यसमवेतानां समवेतनिष्ठ
लौकिकविषयतासंबंधेन गुरुत्वान्यसमवेतत्वादिरूपेणा रसगंधस्पर्शान्यसमवेतानां समवेतनिष्ठ
लौकिकविषयतासंबंधेन [illegible]षोत्पत्तिं प्रति तादात्म्यसंबंधेन रूपान्यसमवेतत्वादिरूपेणा रूपरससंगंधा
न्यसमवेतानां वै[illegible] रससमवेतनिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेन रासनोत्पत्तिं प्रति
रससमवेतत्वेन गंधसमवेतत्वविशिष्टलौकिकविषयतासंबंधेन घ्राणजोत्पत्तिं प्रति गंधसमवेत
त्वेन शब्दसमवेतत्वविशिष्टलौकिकविषयतासंबंधेन श्रावणोत्पत्तिं प्रति शब्दसमवेतत्वेन वता
दात्म्यसंबंधेन हेतुता इत्थं विंशति कार्यकारणभावकल्पनामपेक्ष्य ज्ञानत्वेन पंचदशकार्यकार
णभावकल्पनौचित्यात् त्वात् भावनातो मानसादिविंशतिबंधकतावच्छेदकतया ज्ञानत्वमेव तु

वि० ६
९

न चैवं कार्यकारणभावाः एवं च जीवननियतत्वं तत्र धर्मादिद्गतातीनामश्रुतत्वान्नु रोपन्नेवुरध्यसमवे
तादिविलक्षणपरत्वं श्रुतेः श्रुतिविषयत्वस्य हेतुत्वमर्थापत्यानेश्वर्ययोग्यभावव्यक्तीनां तादात्म्यसंबंधेन श्रम
रूः श्रुतिवेधकत्वे कारणतावच्छेदके गौरवापत्त्या भावच्चतत्वं रूःश्रमविविषयत्वहेतुत्वात् · नच योग्यभा
वव्यक्तीनां तादात्म्येन वेधत्वकारणतावच्छेदकत्वनिवेशात् तत्वं विशिष्टलौकिकविषयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे संबंधे
गौरवमिति वाच्यं तथापि विशिष्टनिगमनाविरहेण तत्र विषयकारणत्वस्य दुर्वारत्वात् · वस्तुगत्या तत्त्व
लिङ्गनिष्ठलौकिकविषयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वसंबंधतयात्संबंधगौरवाभावाच्च · नच तथापि समवेतत्व
श्रमरूःश्रमत्ववविषयस्य हेतुत्वमागतेन तत्रात्मश्रुत्यरूः रतिवाच्यं उक्तरीत्यासमानान्यतो मनःसंयोगत्वे
नैव यदि मनःसन्निकर्षस्य हेतुत्वमहेतुत्ववात तदात्मनो मानन्तोत्पत्तिःस्याद् यौक्तिके च्ये परात्म
निष्ठलौकिकविषयत्तया मानसोत्पादवारणाय तत्तदात्मनिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेन मानसो राम० ६
त्पत्तिं प्रति तत्तदात्मत्वेनापि हेतुत्वमावश्यकमिति तत्रागे गौरवमिति त्वात् · यथा च तथा हेतुत्वे परात्मनो २२६

मानसंयोगासमवायिकारणत्वं प्रकारान्तरेणाह आत्मवृत्तिविषयाहेतुत्वे सति प्रत्यक्षादिमात्राव्याप्यत्वेन जीवनयोनि
यत्नत्वं तन्नव्याप्यजातिमत्त्वं आत्मसमवेतनिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेन मानसाद्यसंनिकर्षाणामपत्यसमवे
तनिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेन मानसाधिकरणत्वभिन्नवेतनत्वसंबंधेन जीवनयोनियत्नत्वव्याप्यादिकेचारा
रातीतिनत्वजीवनयोनियत्नत्वव्याप्यसमवेतत्वादितरसमवेतत्वसंबंधेनजीवनयोनियत्नत्वव्याप्यादिकेचातोपर
न्यायसंबंधेन रहितत्वं जीवनयोनियत्नत्वव्याप्याभिन्नत्वात्तत्वादेतत्स्वपनामपरिनामजीवनयोनियत्ना
दिभेदानां कारणतावच्छेदकत्वे नाथवानां एवं रसादिसमवेतनिष्ठलौकिकविषयतासंबंधेन रासनाय
त्वत्रिभतादिसमवेतत्वसंबंधेन रसत्वादिभेदकारणान्यानुरसमवेतत्वादिनातपावजीवनयोनि
यत्नत्वतव्याप्यादिविजातीनामत्र समन्वतानानुतानमाविन्यादिसकालपदार्थसमानप्रतापिनविषयत्व
हेतुत्वसिद्धिः। किंतु रसनासंबंधप्रतपदमन्यावात्मसमसहबंधे वृत्तिविषयत्वहेतुत्वमुक्तं। गुणः। नवात्ममन
ःसंयोगादिवृत्तरूपसत्वदेवत्वेपातोमानमसाधारणत्वमनेन आत्मसमवेतात्मसमवेततसमवेते

वि० १० 10

समवेतप्रत्यक्षसमवायेन विषयत्वे तत्त्वमात्रस्य कमिति वाच्यं तन्मतेन शोपि नाघवात् समवेत

त्वसंबंधेन समवेतसमवेतसंबंधेन च विषयत्वे शब्दत्वात्वत्वे नैव कारणत्वात् तादात्म्यसंबंधे

नात्मसमवेतत्वादिना। न च समवेतत्वनिष्ठानोक्तिक विषयता संबंधेन सामान्यतात्वाराध्यत्वस्ति प्रतिसम

वेतत्वसंबंधेन गुणत्वादिमिश्रानां विषयाविच्छन्नवाहेतुत्वे चाव्याप्तेर्नाशाक्षीना समवायिकारण

नाशनाशप्रतादि व्यक्तीनां स्वनाशारूपे समवायिकारणनाशोत्पत्तिरूपे चैव सामान्यत्वात् पेनना

लतत्संबंधेन समवेतत्वसंबंधेन तत्र गुणत्वादिमिश्राणाम भावादिनिरोधेऽव्याप्त्यापत्तेर्नत्वा संभवे कयापत्त्व

पासात्वत्वरूपावयवविघटनानन्तरं समवायिनाशेतरेषु भवति हारत्वनिवारकः जीवनयोनि

यत्नत्वादिमानिमासमवेतत्वादिव्यापकत्व समवेतत्वसंबंधेन जीवनयोनियत्नत्वादिना वि

नकारणत्वस्य पदेव दिउ ज्ञानि वे। किञ्च मानसप्रत्यक्षविषयसमवेतत्वसंबंधेनाप्रयत्नो किञ्च वा राम०

कुंभप्रतिरूप विषयसमवेतत्वसंबंधेनाप्रयत्नोऽ जातिर्नो किञ्च वाच्यं प्रतिमा विषयसमवेत १०

२२

त्वसंबंधेनाश्रयलौकिकत्वात्तस्य जातिलौकिकघ्राणजे प्रति स्वविषयसमवेतत्वसंबंधेनाश्रयलौकि
कघ्राणजस्य जातिलौकिकरासने प्रति स्वविषयसमवेतत्वसंबंधेनाश्रयलौकिकरासनस्य जातिलौकि
कश्रावणे प्रति स्वविषयसमवेतत्वसंबंधेनाश्रयलौकिकश्रावणस्यैव हेतुत्वमुपेयम् मानसादिकं प्रति
जीवनयोनियत्नान्यत्वादिना कार्यकारणभावनवकस्य द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतसमवेतत्वरूपादिकं
प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायादिसन्निकर्षकारणत्वस्य द्रव्यान्यविषयप्रत्यक्षं प्रति समवेतत्वं
संबंधेन द्रव्यस्याकारणत्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य कार्यकारणभावषट्ककल्पनाया एव लघुत्वादिति च
क्षुःसंयुक्तसमवायादिसन्निकर्षकारणत्वनिराकरणावसरे प्रपंचितं तत्प्यावस्वविषयसमवेतत्व
संबंधेन मानसादेरतिशिष्टपाद्गुणत्वावरिजातिप्रत्यक्षं प्रति विषयस्यैव हेतुत्वसिद्धिः जन्यप्रत्यक्ष
त्वेरूसमवायकालिकविशेषणतान्यतमसंबंधेन प्रत्यक्षत्वव्यवस्थे। जातिप्रत्यक्षनिष्ठविषयतान्य
तावच्छेदकतया सिद्धोपगतस्य प्रत्यक्षीयं जातिविशेषो वाच्य एतेन वायव्यामस्य द्रव्यस्य निर्गुणत्वाद्रू

वि॰
११

षंप्रति स्वाश्रयवृत्तिः संयोगाभावाश्रयवृत्तिघटाभाववद्योऽप्युत्पत्तिद्वयवत्निर्गुणावृत्तिघटत्वादिकं । द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतत्वा
वृत्तिघंप्रति वृत्तिः संयुक्तसमवायादिसन्निकर्षस्य द्रव्यान्यविषयकप्रत्यक्षं प्रति द्रव्यभेदघटितयावत्तिरिक्तकारणत्ववत्
न्यनापत्तेरदिशुद्रव्यान्यसत्त्वावृत्तिघटत्वादिकमेवतत्पर्ववृत्तिः संयुक्तसमवायादिसन्निकर्षकारणत्वनिराकरणावस
रप्रपंचिते । द्रव्यान्यसत्त्वं च गुणकर्मसामान्यवृत्तिजातिविशेषः । तत्त्वावत्ता हशप्रति वैषयिकाभावस्यावशिष्टत्याऽव्य
नोपेरतीतानागतकर्मतोरविद्रव्यान्यसत्त्वावृत्तिघटाघटापत्तिर्वारणाय द्रव्यान्यसन्निकृष्टलौकिकविषयतात्वं येन
नम्यद्रव्यसंयोगसन्निप्रतिद्रव्यान्यसत्त्वेन कारणत्वमावश्यकं दैशिकव्यापकतावच्छेदकत्वमपि संकेते कारणतावच्छे
दकमतो गुरुत्वेन तानो सन्निसमवेतत्वेन तादात्म्येन मानसोत्पत्त्यावधिना कारणता । एवं गन्धनिर्गुणकर्मप्रत्यक्षं प्रति विषयि
षयस्य हेतुत्वं तु विशिष्टिः । अथ यावद्द्रव्यसंदेहप्रति विषयस्य कारणत्वे तान्यमते त्रुटौ चैव वसिद्धः । न च तत्रापि द्रव्यप्र
त्यं प्रति विषयस्य हेतुत्वे मानाभावः इति वाच्यं परमाणवादिग्रहणापत्त्या वायुस्पार्शनवारणाय द्रव्यत्वविशि
ष्टलौकिकविषयतासंबंधेन वायुप्रत्यक्षे प्रति प्रहरणमनत्यैऽद्भुतरूपवत्त्वेन ताद्दशविषयतयात्वा वो सन्निप्र राम॰

११
२३५

तिप्रकारकत्वमहत्त्वोद्भूतस्पर्शावच्छेदेन वनो धात्मसंबंधेन नक्षत्स्य हेतुत्वावच्छेदकत्वात्तानवत्वाद्कारणतायामहत्त्वत्वादिनाम
तद्व्यादेरवच्छेदकत्वं लोघवाहाने ऽमहत्त्वादिमत्त्वेनद्रव्यस्येति वा वाममहत्त्वोद्भूतरूपादीनां एव द्रव्यचाक्षुषकारणतावच्छेदस
नामधेयद्रव्यचाक्षुषे रूपत्वाद्व्यस्य कारणतावच्छेदकाऽन्यनापाये एवन्नद्यापि त्वात्तत्तः नवेत्तवापिमहत्त्वोद्भूतरूपादीनाप
रस्परंविशेषतावशिष्टाभावेविनिगमकाभावोत्रगुरुतरनानाकार्यकारणभावोद्भवापरस्ति वा चेन्महत्त्वोद्भूतरूपादि
नामेकत्रद्व्यवृत्तिन्यायेन व्यासज्यवृत्तिमवच्छेदकत्वाभ्युपगमात् अतएवोद्भूतरूपवत्त्वकारणतावच्छेदकमिति
रूपसंयोगेवद्रव्यमानोत्पायाथाकाः उद्भूतरूपादिकं कारणतामिति यापालिकर्तृवाध्यक्षकोरणतावच्छेदस्य प्रयोजकत्वं चेत्पव
ऽनवेवं वक्तुः संयोगादि संख्यादिकर्षस्यापि तवैवावच्छेदकत्वापत्तेर्भावत्वसमवायानस्यापि सर्वदा तत्वेनविनोपा
पत्तिरिति वाच्यं तेनैवस्वरूपसंबंधेन वक्तुः संयोगादेरप्यवावच्छेदकत्वादि प्रवेशप्रतिरूपकारणतावच्छेदकतायाम
गौरवात्पर्याप्त्या तादृशरूपकारणतायां एवमात्मत्वात्तकारणतावच्छेदकतावच्छिन्नत्वं सर्वत्र तत्रापि एवकार्यत्व
पर्याप्तिविशेषमतताप्रत्ययत्वादिवक्तुः संयोगमात्रयति प्रसंगाद्। नवेत्त घापात्मयतरूपतिविशेषयस्मतो ३

वि·
१२
12

मानाभावे इति वाच्यं तद्विशिष्टविषयताहेतुत्वस्य हेत्वात् । अन्यमतो न्नेष्टुज्ञानत्वग्रहत्वमानसंशतितद्वत्सम्वेतनहेतु
त्वस्यैवस्यषुत्वोश्च्छ्रमयोरायत्तत्वप्रदिश्यस्मृत्वगतत्वाद्विविषयताहेतुत्वमितिमेवेतिश्रोतेः । के । विज्ञो । ध्यानेमेरास
मन्त्रावगालोविकिषयस्यकत्वानिगपरत्ततथाप्राद्यकत्वदिषयस्यहेतुत्वमिवदव्याप्यसकलेविषयसाधारणा
तु । षत्वावेमर्पश्चस्यविविषयस्यकार्यसत्त्वभावेतहेतुत्वमावश्यके । तथाहि । शुद्धानोनायोमस्मि । रूपमेने
विकग्रस्यरूपत्वमौकदादिविदिशपञ्चिसमवेतविदित्वादनामपेक्षाबुद्धिजन्यगुणतोनोनाशोऽस्मि । रूपतोनलौकिकप्रत्यक्ष
विषितिमोतमवकलगादीदिसकलन्यायवैशेषिकशास्त्रसारसिद्धमेवाश्रन्यपादेन्केनेत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षा
गुरोधैनद्विस्यार्थपयायप्रकारेरूपबुद्धेर्द्वित्वादेस्पविरस्त्वाविवेत्वोप्तुपगमस्यासंगतत्वापत्तेः । संवई वर्द्धमानवग
स्यनेवकुराद्वेनेतिश्चतेरश्रावणपत्रेस्यावेत्तुःपदापादनोज्ञपण्यमानतत्तेश्रोत्राणादिप्रत्यक्षरूपरत्वस्यातं
मवीतानतश्चुतेद्वित्वादिलौकिकप्रत्यक्षरूपरत्वस्यगेतमादिसकलमेवार्थनत्वततसिद्धत्वाद्वाश्रतोनेकसंयो राम·
दिनोकिकप्रत्यक्षप्रतिकार्यतत्वाभावेनानेकसंख्यादर्शहेतुत्वमानत्वपके । तत्कार्यताकारताभावतानोनावदने १२

२३५

तु संख्या लौकिकप्रत्यक्षत्वेनेत्यादिप्रातिस्विकरूपेण कार्यकारणभावबाहुल्यापत्तेः कार्यसहवर्त्तितया तादृ
शकार्यकारणभावाभ्युपगमे विद्धित्वादिना शब्दत्वादित्वादेर्वक्तुः संयुक्तसमवायादिलक्षणसामान्यसा
मग्रीमर्यादया द्रव्यसमवेतवृत्तिरूपादिलक्षणसामान्यकार्यापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च। अपि तु सामान्यतो लौकिकवि
षयतासंबंधेन जन्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्विषयत्वेन कार्यसहवर्त्तितया हेतुत्वं। जन्यप्रत्यक्षत्वं च वा
रूपत्वावच्छेदकमात्रवृत्तिर्जातिविशेषः तेन ज्ञायमानसमवायवृत्तिः। अन्यथा शाब्दानुमित्यादिलक्षणोदयमात्रस्य
पि गुणानामपि कार्यसहवर्त्तितया हेतुत्वे यस्य कुतः शाब्दानुमित्याद्युत्पत्तिलक्षणेन शाब्दत्वानुमितित्वादि
निर्विकल्पकत्वमेवाद्वित्वत्वादिविशिष्टप्रत्यक्षानुत्पत्तावपि शब्दापत्तौ चानुभवविरोधात्. न च तथापि
वित्तु विशेषगुणग्राहकेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षमात्रसाधारणमेवं तदेतात्समस्ति तिवा कथं द्वित्वादेर्ग्रहणं घ्राणस्य
त्वाच्च तस्य प्राणजादिप्रत्यक्षसाधारणत्वे मानाभावात्तादृशविषयत्वस्यानुगतस्याभावात् कृप्तमनेन रू
पेण सामान्यतो हेतुत्वमिति वाच्यं। विषयत्वस्य विशेषणतादिभेदेन नानात्वेपि विषयत्वस्य सर्वसाधार

वि·
१३
13

णात्वैकस्य तस्यात्वात् न वर्तत एवापि प्रागभावस्य प्रतियोगिसामग्रीध्वंस्यतया प्रागभावनाशानन्तरमेव प्राग
भावप्रत्यक्षोत्पत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । प्रागभाव एव मानाभावात् । अस्तु वा समवेतनिष्ठलौकिकविषय
तासंबंधेन जन्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति समवेतत्वेनैव कार्यसहवर्त्तितया हेतुत्वं अभावलौकिकप्र
त्यक्षमात्रविषयकारणतावच्छेदकगौरवाल्लाघवादेव सिद्धेः । न च गुणनिष्ठलौकिकविषयतया संबंधेन जन्यप्रत्य
क्षोत्पत्तिं प्रति गुणत्वेनैव कार्यसहवर्त्तितया हेतुतास्तु तावतैव हित्वादिनाशोत्पत्तिक्षणोत्पन्नत्वादेः प्रत्यक्षोत्पत्ति
कारणासमवायिनि इति वाच्यं । गुणत्वजातेर्मानाभावात् । तादृशः कार्यकारणभावाप्रयोजकत्वे हित्वादिनाशक्ष
णोत्पन्नत्वादेर्बहुः संयुक्तसमवायादिलक्षणसामान्यसामग्रीमर्यादयाऽसमवेतवायुरूपादिलक्षणा
सामान्यकार्यस्येश्वरत्वावच्छिन्नैवसन्निष्ठलौकिकविषयतासंबंधेन जन्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्र
तिसन्निकर्षत्वेनैव कार्यसहवर्त्तितया हेतुत्वमस्तु लाघवादिति तद्विपरास्तं । तेन हेतवेनकार्यकारणभावविरहि राम·
त्वादिनाशक्षणोत्पन्नत्वादेरसमवेतवायुरूपादिलक्षणसामान्यकार्यस्यैवेश्वरत्वात् । तावतानातिलौकिक १३

२४०

चक्षुरादेर्विषयस्य हेतुत्वासिद्धावपि द्रव्यगुणकर्मस्वपि चक्षुर्विषयस्य हेतुत्वसिद्धेः स्वरूपतत्वाबाधनवद्द्वित्वादिना
ग्राह्यतो द्वित्वादेः चक्षुर्वारणायावश्यकं चक्षुःसंयुक्तसमवायरूपसन्निकर्षयोरेव विषयतिष्ठतया कार्य
सम्भावेन हेतुत्व मन्तव्यं तन्मतिरिक्तकारणत्वे नेति वाच्यं सन्निकर्षस्य चक्षुःस्वरूपभेदेन च कार्यकारणभा
वभेदः नेतत्कार्यकारणभावेषु कार्यसहवर्त्तित्वप्रवेशमपेक्ष्यातिरिक्तैककार्यकारणभावकल्पनाया
एवन्याय्यत्वात् एतेन परकीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादीनां परेणाग्रहणवारणायानेकसंख्यात्वादिविशि
ष्टलौकिकविषयतासंबंधेन तत्पुरुषीयप्रत्यक्षत्वं प्रति तादात्म्यसंबंधेन तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्ये
कसंख्यादेर्हेतुत्वमावश्यकं तत्रैव कार्यसहवर्त्तित्वं प्रवेश्यते। ननु सामान्यतः कार्यकारणभावान्तरं कल्प
ते गौरवादिति विपरीतं पुरुषभेदेन विभिन्नतादृशानन्तकार्यकारणभावेषु कार्यसहवर्त्तित्वप्रवेशमपे
क्ष्यातिरिक्तैककार्यकारणभावकल्पनाया एव न्याय्यत्वात्। कार्यसहवर्त्तितया तादृशकार्यकारणभा
वाभ्युपगमे विद्वित्वादिना ग्राह्यतो द्वित्वादेः सन्निकर्षघटकस्य सामान्यसामग्रीकृत्वेन तद्व्यक्तसमवेतत्वाकु

वि॰
२५
14

धादिनिरूपणसामान्यकार्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्तादृशकार्यकारणभावस्यैव सिद्धत्वाच्च तत्कारणतानेकसंबंधो
त्वादिना विप्रतिबंधकतोत्तरकल्पने महागौरवापत्तेः। न चैवं परकीयापरूणाबुद्धिनिहितत्वाद्यर्थस्यज्ञतोनी
द्विपत्वमिति वाच्यं। स्वातंत्र्येणोपेत्तस्योपपादनीयत्वादिसाक्षात्तद्दत्तत्॰दित्वादिनाशरूपणादित्वादेः प्र
त्यक्षवारणाय लौकिकविषयतासंबंधेन जन्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति विषयत्वेन समवेतत्वाविशि
ष्टलौकिकविषयतासंबंधेन जन्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति समवेतत्वेन वानेकार्यसत्त्वच्छिन्नतयाऽतु
त्वेऽगुरुतरातिरिक्तकार्यकारणभावकल्पने गौरवात्। प्रवृत्तिद्वयावच्छिन्नगुणत्वनिष्ठलौकिकविषयता
संबंधेन जन्यप्रत्यक्षत्वेनोत्पत्तौ व्यासज्यवृत्तिगुणत्वेन तादात्म्यसंबंधेन कारणत्वस्यावश्यकत्वस्यैव का
र्यसत्त्वच्छिन्नत्वेन कल्पनात्। तादृशकारणतायामावश्यकत्वस्य व्यासज्यवृत्तिगुणप्रत्यक्षे यावदाश्रय
सन्निकर्षादरवच्छिन्नत्वविचारेणैव स्फुटीभविष्यति। व्यासज्यवृत्तिगुणत्वं च संख्यापृथक्त्वसंयोगविभा राम॰
गादिनिष्ठो जातिविशेषः। स च व्यासज्यवृत्तिगुणनिष्ठप्रत्यक्षसन्निकर्षाभावादिजनितविषयतावच्छेदकतया २५

सिद्धत्वापत्तेश्चैव वक्ष्यमाणदोषविध्यत्ति। एकत्वैकपृथक्त्वसंयोगविभागानामपि कार्यसहभावेन प्रत्यक्षहेतुत्वे रू
तिविरहात्। न चाश्रयसन्निकर्षाभावादिप्रतिबध्यतावच्छेदकतया सिद्धस्य व्यासज्यवृत्तिगुणत्वस्य संख्योपय
त्वे संयोगविभागमात्रे निष्ठतया परत्वापरत्वयोरपेक्षाबुद्धिजन्यगुणयोः कार्यसहभावेन प्रत्यक्षहेतुत्वाभावात्। नन्वस्ति
वाच्यं तस्मात्तेरेव परत्वापरत्वसाधारणत्वस्याविनाभावेन कल्पनात्। परत्वापरत्वयोः प्रत्यक्षत्वाप्याव्यस
न्निकर्षाभावादिप्रतिबध्यत्वे रूतिविरहात्। नन्वेतादृशकार्यकारणभावे कार्यसहवृत्तित्वप्रवेशो विफलत्वादि
नाशरूपे द्वित्वादौ सन्निकर्षादिसामान्यसामग्रीमपेक्ष्य प्रत्यक्षसमवेतत्वाकर्षादिलक्षणसामान्यकार्याव
न्त्वैकारणीयव्यासज्यवृत्तिगुणोत्तरविषयकप्रत्यक्षं प्रतिव्यासज्यवृत्तिगुणत्वेन तादात्म्यसंबंधेन प्रतिबन्धकत्व
स्यावश्यकत्तयावादिशेषसामग्रीबाधेनैव तदुत्पत्तिप्रसंगवारणात्। तादृशप्रतिबन्धकत्वावश्यकत्वमपि
व्यासज्यवृत्तिगुणप्रत्यक्षस्य यावदाश्रयसन्निकर्षादिसापेक्षत्वविचारे स्फुटीभविष्यति। अत एव संबंधेव
र्त्तमानं वर्गत्यतेव ऊराद्विनेति अतिरविव्यासज्यवृत्तिगुणप्रत्यक्षं यावदाश्रयवृत्तितुल्यत्वाल्लौकिकं द्वित्वजप्रत्यक्षमवं

वि॰ २५ 15 परत्वे च कुड्यत्वमयेन प्रत्यक्षमां त्वपरत्वे वा विषयस्य गुरुत्वातिरिक्तरूपोपगकारणात्वकल्पनापत्तेः केचित्तु।
जीवनयोनियत्नादेः इति वध्य इति वेधक्रमा वधटकानोभावनादिनिष्ठमानसादि इति वेधकत्वावच्छेदकता
तित्वयात्तोरसनादिवं इति रसत्वादीनां च प्रागुक्तस्वतंत्रतेप्यावश्यकत्वान्नो ज्ञातित्वत्वरूं इति समानेप्य
यत्ताश्रयत्वरूपत्वेनोत्वानंगीकृतं तत्पेजीवनयोनियत्नत्वादीनां मानसप्रत्यक्षादिकारणाय समवेतत्वं संबं
धेन जीवनयोनियत्नत्वादिना कार्यकारणभावेन वक्तानोवकल्पनामपेक्ष्यजाघवाद्वाक्षुषत्वेन प्राव
णत्वेन मानसत्वेनमानसवत्त्वेनेव लौकिकत्वसंरू इति विषयस्यैतत्त्वं कस्यते। लौकिकविषयत
तादात्म्यपरित्यागमानाधिकरण्यप्रत्यासत्तिः कारणतावच्छेदकीभूतवाक्षुषत्वादिकमपि लौकिक
विषयतासंबंधेनैतेन गुरुत्वाद्यतीन्द्रियवृत्तसः। कारणतावच्छेदकविशिष्टानां सर्वसत्त्वानपेक्षितत्वपा
तर्थं चाक्षुषाद्युत्पत्तिः सर्वलौकिकविषयतासंबंधेन वाक्षुषादिविरहे विनष्टतिः। विशेषणतासत्त्व राम॰
दशायां केवलविशेष्ये विशिष्टान्यान्याभावानम्युपगमात्। इति योग्यवृत्तित्वेन कारणतायामयोग्या २५२

भावविशेषणेनाङ्कुरादिविशिष्टस्य पूर्वोक्तस्यैवाभिव्यक्तिवारणाभावात्· नचैवं गुरुत्वादेर्लौकिकविषय
तया वाङ्कुराद्यभावस्य फलतो लौकिकविषयतया वाङ्कुराद्यभावप्रयुक्ततयाप्यात्माश्रयपरतेति वाच्यं आत्मा
श्रयो हि प्रतीतसो वा नाशः नित्यत्वात्· नोत्पत्तिनश्च दात्· अन्यथा घटादितान प्रसविषयादितानस्ते
उत्पत्तेः। स्वरूपसंबंधरूपस्य प्रयुक्तत्वस्य भेदेऽप्यभेदेऽपि क्रुतिविरहात्· कार्यतावच्छेदकसंबंधावच्छि
न्नकार्याभावं प्रतिकारणतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नकारणाभावस्य प्रयोजकतया प्रकृते वाङ्कुरादि
मदन्योन्याभावस्येव लौकिकविषयतासंबंधावच्छिन्नवाङ्कुराद्यभावप्रयोजकत्वाभावात्· न चैवं सा
मान्यतो न समसाक्षात्कारत्वेन नन्यसाक्षात्कारत्वेनैव कार्यकारणभावो वक्तव्यः किं कार्यकारणभाव
वद्रूपेति वाच्यं। घटादिवृत्तिरसगन्धस्पर्शानां तन्मात्रवृत्तिजातीनां च वाङ्कुरस्पर्शघटादिवृत्तिरूपरसग
न्धानां तन्मात्रवृत्तिजातीनां च स्पार्शनस्य गुरुत्वदवयवादिवृत्तिरसेतरगुणकर्मद्रव्याणां तद्वृत्तिजाती
नां चरासनस्य संयुक्ततदवयवादिवृत्तिगंधेतरगुणकर्मद्रव्याणां तद्वृत्तिजातीनां च घ्राणजप्रत्यक्षवृत्ति

वि॰
१६
16

राद्वेतरगुणानोत्तद्वृत्तिजातीनां वाग्यावणत्वस्य वारणाय वाङ्गववत्वादित्याविशिष्य हेतुत्वावच्छेदकत्वात्तान
वेजातीयत्वज्ञादिवत्कार्यमपि नकारणतावच्छेदकं प्रमाणसिद्धत्वादिति वाच्यं ॥ केषाञ्चिज्ञमानिकस्यतेषा
लिखनविरहात् ॥ आमानिकस्यैवान्यथासिद्धिकास्यकत्वात् ॥ अस्मृतत्तामान्यत्वेदृणापोयागमा व्यवं
नावसरेतस्य ज्ञागमा ववह्निमवेरूपसत्वेवपरोलन्धीयाति स्वनेनतत्वं ट्वशतितसत्वाप्ययावेन्सयाग
त्वेनकारणत्वस्येवमहावीर्यैरभिहितत्वात् ॥ अथैवरूपेण विषयस्य हेतुत्वे महत्त्वोद्भूतरूपस्पर्शानां
द्रव्यत्वस्य हेतुत्वस्यात्मस्वन्निधर्मसत्त्वेसमानेन्द्रियजन्यावदाश्रयसत्त्वदृष्टापेरूपत्वस्यलोपा
वन्निःनवहूयस्यकार्यसहभावेनप्रत्यक्षतेऽत्वेपक्षिनेकरूपनाशानेतरमपरेरूपेणान्निसमवेतप
त्स्वाकुषापत्तिरितिवाच्यं ॥ रूपत्वात्तारूपोपत्तिदिती यरूपोवा ऊषस्यतदानीमप्यभ्यूपगमेनेरू
रोकापत्तापत्त्यात्तेषत्वादितिवेत्रपतेष्वांहेतुत्वविलोपस्येष्टत्वात्तातद्धिनेयेरातिलाघवादित्याऽ ॥ राम॰
नरसत्वस्य भावतिष्ठतन्नघातित्ववद्विषापत्तादिसंबंधेनज्ञानादिसत्वेप्यापन्नयामिद्धत्वेनका १६
२४३

रणतानवच्छेदकत्वात् । अन्ननुगतकार्यकारणभावमात्रविलोपापत्तातथैवकल्पनादित्यनुमिति
परामर्शयोः कार्यकारणभावे स्फुटे । किं च घटायेककारणपरिशेषापत्त्या कार्यत्वत्वादिकेन कारणता
वच्छेदकं । तथोद्भूतरूपादीनामवश्यक्लृप्तत्वे साधम्यासिद्धिग्रस्तत्वेन कारणत्वे विलोपापत्त्या कार्यताव
च्छेदकसंबंधेन कार्यमपि न कारणतावच्छेदकं । अन्यथा तत्राप्यतिलाघवाहेतुकारणपरिशेषवद्दोषाप
त्तेः लघुत्ववत्त्वात् । नैवं तत्प्रागभावत्वमपेक्ष्यतत्वात् एव लघीयानिति न हि वायवृत्तित्वेन विरोधः इति वा
च्यं । एतेन स्वरसेनैव तद्व्यवपरायदो घांतरदानात् । तत्र कार्यतावच्छेदकसमवायसंबंधेन तस्य
स्य प्रतितस्मरणस्यकारणतावच्छेदकत्वानभिधानादेति । तत्रैव स्फुटे नव विषयस्यकारणतया
कारणतारस्य नान्यथासिद्धिरवश्यक्लृप्तेन साधम्यासिद्धिलक्षणे समस्तस्ते विषयातिरिक्त
नियतपूर्ववर्त्तिनश्च घटत्वाद्भूतरूपादीनां कारणत्वविलोपापत्ते तथैवकल्पनादिति वाच्यं ।
घटासत्त्वसमनादिसिद्धवद्धतिवद्धप्रतिबंधकाभावेन कार्यकारणभावानामावश्यकतया वि

वि· स्वपृथोन्नरूपेणाहैन्नत्वेमानानामादितिसमासः॥ विषयलौकिकव्रतस्यकार्यकारणाभावरहस्यं॥
१७ श्रीत्रिपुरसौंदर्य्यैनमः॥ संवत्१७०५समयफ्कुआरवदित्रयोदशीवारसुभदानेलि· गोसांईदास

ग्रंथ ४००

17

ए.म.
२५४
२५४